

УДК 342.7(477)

*Анжеліка Романівна Крусян,
провідний науковий співробітник відділу
конституційного права та місцевого самоврядування
Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0001-6437-2864*

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ТА ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. 24 лютого 2022 року РФ вчинила воєнний напад на Україну, внаслідок якого розпочалася широкомасштабна війна з великою кількістю людських жертв і страждань. Людина в умовах війни є найбільш вразливою мішенню та наражається на найбільшу небезпеку, тому захист її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки, а також забезпечення реалізації життєво важливих прав і свобод мають виняткове значення, що актуалізує необхідність наукового аналізу конституційно-правового статусу людини і громадянина, який набуває особливих ознак безпосередньо під час воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика конституційно-правового статусу людини і громадянина в Україні є предметом дослідження багатьох учених протягом тривалого часу. Зокрема, серед сучасних вітчизняних учених, які ґрунтовно розглядали ці питання у своїх працях, – О. Батанов, М. Козюбра, А. Колодій, Т. Костецька, О. Марцеляк, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, П. Рабінович, А. Селіванов, О. Скрипнюк, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, О. Ющик та ін. Однак проблематика конституційно-правового статусу людини і громадянина в умовах воєнного стану та, зокрема, в контексті сучасних воєнних дій, які тривають на території суверенної України, потребує нової уваги учених, з метою створення наукового підґрунтя для практичного забезпечення та захисту прав людини в умовах війни.

Метою статті є: визначення змісту конституційно-правового статусу людини і громадянина в умовах воєнного стану, який був запроваджений 24 лютого 2022 року у зв'язку з воєнною агресією РФ проти України та триває в сучасності; та розкриття особливостей обмеження прав і свобод людини і громадянина в цих умовах.

Основні результати дослідження. Для досягнення мети статті методологічно-інструментального значення набуває з'ясування поняття конституційно-правового статусу людини і громадянина, адже в сучасній юридичній літературі немає уніфікованого його визначення. Дотримуючись широкого підходу щодо дефініціювання цього концепту, пропонується як методологічний інструментарій статті таке визначення: конституційно-правовий статус людини і громадянина – це закріплена Конституцією та іншими нормативно-правовими актами система юридичних параметрів, що визначають реальний стан особи в суспільстві і державі на конкретному етапі їх соціально-історичного розвитку, в конкретних політико-правових умовах та сучасних реаліях. Отже, це складний концепт, зміст якого складається з таких категоріальних засобів: правосуб'єктність як передстатусний елемент, що надає можливості особі бути суб'єктом права та мати певний правовий статус; громадянський стан особистості, що відображає належність особи до громадянства певної держави (громадянин, іноземець) або неналежність до громадянства жодної держави (особа без громадянства); принципи статусу – основоположні засади та керівні ідеї, що визначають систему прав, свобод і обов'язків людини і громадянина та взаємовідносини між державою та особою при їх забезпеченні, реалізації, захисті; безпосередньо права, свободи і обов'язки людини і громадянина, які становлять ядро, системоутворюючу основу статусу; юридичні гарантії як умови забезпечення, реалізації та захисту прав і свобод.

Під час воєнного стану такі елементи конституційно-правового статусу людини і громадянина, як правосуб'єктність і громадянський стан є відносно статичними (за можливості їх зміни

за певними суб'єктивними та об'єктивними підставами). Виходячи з теорії та практики сучасного українського конституціоналізму за будь-яких умов мають залишатися незмінними принципи конституційно-правового статусу, що закріплені у Конституції України, а саме: визнання людини найвищою соціальною цінністю (ст. 3); рівноправності (ст. 21, 24); презумпції невинуватості (ст. 62) та ін. Водночас змістовно змінюються і набувають певних особливостей в умовах воєнного стану такі елементи статусу, як сукупність прав, свобод і обов'язків людини і громадянина та система їх гарантій, зокрема, механізм їх реалізації та захисту. При цьому змінюється нормативно-правова основа статусу людини і громадянина через те, що поряд з Конституцією України та іншими постійними нормативно-правовими актами у сфері прав людини, починають діяти також надзвичайні (тимчасові) та інші нормативно-правові акти, що регулюють суспільні відносини безпосередньо під час воєнного стану, а саме: Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 року [1], Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 року, постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку залучення працездатних осіб до суспільно корисних робіт в умовах воєнного стану» від 13.07.2011 року та ін.

Відповідно до ч. 2 ст. 64 Конституції України та ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» воєнний стан передбачає тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина із зазначенням строку дії цих обмежень. Згідно з ч. 3 Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 року у зв'язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України. Крім того, мають характер обмеження прав і свобод людини і громадянина заходи правового режиму воєнного стану, що передбачені положеннями ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану». Так, у межах тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина, передбачених Указом Президента України про введення воєнного стану, військове командування разом із військовими адміністраціями можуть самостійно або із залученням органів виконавчої влади, місцевого самоврядування запроваджувати та здійснювати такі заходи: запроваджувати трудову повинність для працездатних осіб; проводити зміни умов праці відповідно до законодавства про працю; примусово відчужувати майно, що перебуває у приватній власності для потреб держави в умовах правового режиму воєнного стану; забороняти проведення мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій, інших масових заходів; порушувати у порядку та на підставах, визначених Конституцією та законами України, питання про заборону діяльності окремих політичних партій, громадських об'єднань; встановлювати заборону або обмеження на вибір місця перебування чи місця проживання осіб на території, на якій діє воєнний стан; забороняти громадянам, які перебувають на військовому або спеціальному обліку, змінювати місце проживання (місце перебування); обмежувати проходження альтернативної (невійськової) служби; встановлювати для фізичних і юридичних осіб військово-квартирну повинність та ін.

При цьому існує перелік прав і свобод, які не підлягають обмеженню в умовах війни. Відповідно до ст. 64 Конституції України не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27–29, 40, 47, 51, 52, 55–63 Конституції, тобто це доволі широкий перелік передусім природних (особистих) прав людини, а також прав на справедливий суд, неупереджене правосуддя та ін. Особливо слід відзначити, що заборона застосування тортур, катування є імперативною нормою міжнародного гуманітарного права, а людська гідність є однією з загальнолюдських цінностей, посягання на яку є неприпустимим за жодних умов. У цьому контексті важливе значення має ст. 22 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», відповідно до якої введення воєнного стану не може бути підставою для застосування тортур, жорстокого чи такого, що принижує людську гідність, поводження або покарання.

Таким чином, конституційно-правовий статус людини і громадянина в умовах воєнного стану характеризується обмеженням прав і свобод, але тільки в межах, передбачених Конституцією України, тобто таке обмеження має тимчасовий характер та встановлено перелік прав і свобод, які не можуть бути обмежені.

Серед конституційних обов'язків, виконання яких актуалізується в умовах воєнного часу, слід виділити обов'язок захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України (ч. 1 ст. 65 Конституції України). У зв'язку з відкритою агресією РФ проти України Указом Президента України «Про загальну мобілізацію» від 24.02.2022 року було оголошено загальну мобілізацію. Водночас у

сучасних умовах не тільки обов'язком, а й справою совісті та честі кожного громадянина є збереження незалежності, територіальної цілісності держави та мирного життя українського народу.

В умовах війни виняткове значення має захист прав і свобод людини і громадянина. Адже саме під час війни спостерігаються найбільш масштабні та жорстокі порушення прав людини. Так, Моніторингова місія ООН із прав людини в Україні підтвердила загибель 4183 цивільних жителів і поранення 5014 від початку вторгнення РФ в Україну. Місія також задокументувала «руйнівний вплив війни» на інші права людини – «незаконні вбивства, страти, катування, жорстоке поводження та сексуальне насильство, пов'язане із конфліктом» [2]. 12 травня 2022 року Рада ООН з прав людини схвалила ініційовану Україною резолюцію «Погіршення ситуації з правами людини в Україні внаслідок російської агресії». Документом передбачається проведення Комісією з розслідування щодо України спеціального розслідування порушень та злочинів внаслідок російської окупації на нині звільнених територіях Київської, Чернігівської, Сумської та Харківської областей та підготовка Верховним комісаром ООН з прав людини доповіді про критичну гуманітарну ситуацію та серйозні порушення прав людини у м. Маріуполі [3]. Отже, порушення прав людини внаслідок воєнних дій потребує підвищеного ступеня їх захисту, який можна визначити як особливий або надзвичайний. Механізм цього захисту може включати такі особливі (надзвичайні) організаційно-правові засоби, а саме: встановлювати (посилювати) охорону об'єктів державного значення, об'єктів державного значення національної транспортної системи України та об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення, і вводити особливий режим їх роботи; запроваджувати комендантську годину, а також встановлювати спеціальний режим світломаскування; перевіряти документи у осіб, а в разі потреби проводити огляд речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, службових приміщень і житла громадян; забороняти торгівлю зброєю, сильнодіючими хімічними і отруйними речовинами, а також алкогольними напоями та речовинами, виробленими на спиртовій основі; встановлювати порядок використання фонду захисних споруд цивільного захисту; проводити евакуацію населення, якщо виникає загроза його життю або здоров'ю; запроваджувати у разі необхідності нормоване забезпечення населення основними продовольчими і непродовольчими товарами та ін. (ч. 1 ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»). Ці заходи проводяться у межах та в порядку, встановленому чинним законодавством. Окрім зазначених організаційно-правових засобів, спрямованих на забезпечення та захист прав людини в умовах воєнних дій, в Україні було прийнято ряд нормативно-правових актів, якими зміцнюються гарантії реалізації прав і свобод людини, зокрема у сфері соціального захисту, надання матеріальної, правової та ін. допомоги (напр., закони України: «Про внесення змін до деяких законів України щодо надання соціальних послуг у разі введення надзвичайного або воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях» від 14.04.2022 року, «Про захист інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності під час дії воєнного стану, введенного у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України» від 01.04.2022 року, «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення допоміжними засобами реабілітації осіб, постраждалих внаслідок військової агресії Російської Федерації проти України» від 01.04.2022 року та ін.).

Особливо вразливими в умовах війни є діти. За повідомленням Офісу генерального прокурора, станом на початок червня 2022 року понад 779 дітей постраждали в Україні внаслідок збройної агресії РФ. За офіційною інформацією ювенальних прокурорів, 287 дітей загинуло та понад 492 поранено. Як визначає представник Уповноваженого з дотримання прав дитини війна щодня негативно впливає на права та інтереси понад 7,5 млн дітей України, діти стикнулися з порушенням їхніх прав на життя і здоров'я, на захист від насильства, на виховання обома батьками, на освіту, на громадянство, мати власну індивідуальність та ін. [4]. Тому саме діти потребують окремої уваги та підвищеного ступеня надзвичайного захисту. Верховною Радою та Урядом України прийняті нормативно-правові акти, які покликані захистити права дитини на період воєнного або надзвичайного стану [5]. До організаційних засобів слід віднести утворення тимчасового консультативно-дорадчого органу Кабінету Міністрів України – Координаційного штабу захисту прав дитини в умовах воєнного стану, метою якого є сприяння координації діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування з питань захисту прав дитини в умовах війни [6]. Однак актуальними залишаються проблеми, пов'язані з масовим переміщенням дітей. Так, через запровадження спрощеної процедури перетину державного кордону виявилось багато фактів розлучення дітей з батьками, втрати зв'язку із рідними та ін. Крім того, потребують захисту з боку України діти, які були примусово вивезені на територію

РФ, на тимчасово окуповані території або до Білорусі (за офіційними даними, від початку війни примусово було вивезено понад 234 тис. українських дітей) [7].

Вразливою групою є внутрішньо переміщені особи. Понад 12 млн громадян України через війну стали внутрішньо переміщеними особами або залишили країну. Гарантії дотримання їх прав встановлює Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20.10.2014 року. В умовах воєнного стану внутрішньо переміщеним особам надається матеріальна допомога (див., напр.: [8]). Проте залишається чимало проблем, пов'язаних з реалізацією та захистом прав переміщених осіб. Наприклад, питання про втрату ними будинків, майна, тощо. Актуальним є пошук правових та організаційних засобів захисту прав українців, які примусово переміщені до РФ чи тимчасово окупованих нею територій.

Висновки. Конституційно-правовий статус людини і громадянина в умовах воєнного стану має певні особливості, що зумовлені воєнною загрозою та виявляються в такому: змінюється нормативно-правове підґрунтя статусу через дію надзвичайних (тимчасових) та інших нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини безпосередньо в умовах воєнного стану; встановлюється тимчасове обмеження прав і свобод, відповідно до ст. 64 Конституції України; актуалізується виконання конституційного обов'язку захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України; запроваджуються засоби виключного захисту прав і свобод; застосовуються додаткові засоби забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Специфікою конституційно-правового статусу людини і громадянина в умовах воєнного стану є обмеженням прав і свобод, але за умови тимчасовості такого обмеження та за наявності конституційно визначеного переліку тих прав і свобод, які не можуть бути обмежені.

Кожен день триваюча російсько-українська війна приносить нові страждання українцям, порушує їхні права і свободи, тому розв'язання проблем, пов'язаних з забезпеченням та захистом прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану, потребує подальших наукових досліджень.

Список використаних джерел

1. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show> (дата звернення: 30.05.2022).
2. ООН: за 100 днів масштабного вторгнення РФ в Україні підтверджена загибель 4183 цивільних. *Радіо Свобода*. Новини і події. 3 червня 2022 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news> (дата звернення: 3.06.2022).
3. Щойно Рада ООН з прав людини ухвалила Резолюцію щодо війни в Україні. *Інформаційне агентство «Українські Національні Новини»*. 12 травня 2022 р. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1976602> (дата звернення: 30.05.2022).
4. Представник Уповноваженого з дотримання прав дитини та сім'ї взяла сьогодні участь у міжнародному круглому столі «Захист прав дітей та молоді в умовах війни». *Сайт Уповноваженого Верховної Ради з прав людини*. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/uk/news> (дата звернення: 11.06.2022).
5. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо захисту прав дітей на період надзвичайного або воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 22.03.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws>.
6. Про утворення Координаційного штабу з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.03.2022. URL: <https://www.kmu.gov.ua> (дата звернення: 11.06.2022).
7. Захист прав дітей в умовах війни: брифінг від 01.06.2022. *Media Центр Україна – Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua> (дата звернення: 3.06.2022).
8. Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras> (дата звернення: 3.06.2022).

References

1. Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 12.05.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show> (data zvernennia: 30.05.2022).
2. OON: za 100 dnev masshtabnoho vtorhnennia RF v Ukraini pidtverdzhena zahybel 4183 tsyvilnykh. *Radio Svoboda*. Novyny i podii. 3 chervnia 2022 r. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news> (data zvernennia: 3.06.2022).
3. Shchoino Rada OON z prav liudyny ukhvalyla Rezoliutsiiu shchodo viiny v Ukraini. *Informatsiine ahentstvo «Ukrainski Natsionalni Novyny»*. 12 travnia 2022 r. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1976602> (data zvernennia: 30.05.2022).

4. Predstavnyk Upovnovazhenoho z dotrymanna prav dytyny ta simi vziala sohodni uchast u mizhnarodnomu kruhlomu stoli «Zakhyst prav ditei ta molodi v umovakh viiny». *Sait Upovnovazhenoho Verkhovnoi Rady z prav liudyny*. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/uk/news> (data zvernennia: 11.06.2022).
5. Pro vnesennia zmin do deiakych postanov Kabinetu Ministriv Ukrainy shchodo zakhystu prav ditei na period nadzvychainoho abo voiennoho stanu: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 22.03.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws>.
6. Pro utvorennia Koordynatsiinoho shtabu z pytan zakhystu prav dytyny v umovakh voiennoho stanu: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 17.03.2022. URL: <https://www.kmu.gov.ua> (data zvernennia: 11.06.2022).
7. Zakhyst prav ditei v umovakh viiny: bryfinh vid 01.06.2022. *Media Tsentr Ukraina – Ukrinform*. URL: <https://www.ukrinform.ua> (data zvernennia: 3.06.2022).
8. Deiaki pytannia vyplaty dopomohy na prozhyvannia vnutrishno peremishchenym osobam: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 20.03.2022. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas> (data zvernennia: 3.06.2022).

Крусан А. Р. Конституційно-правовий статус та обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні

Конституційно-правовий статус людини і громадянина в умовах воєнного стану, який був запроваджений 24.02.2022 року у зв'язку з воєнною агресією РФ проти України та триває в сучасності, має певні особливості, що виявляються в такому: змінюється нормативно-правове підґрунтя статусу через дію надзвичайних (тимчасових) та інших нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини безпосередньо в умовах воєнного стану; встановлюється тимчасове обмеження прав і свобод, відповідно до ст. 64 Конституції України; актуалізується виконання конституційного обов'язку захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України; застосовуються додаткові засоби забезпечення прав і свобод; запроваджуються засоби виключного захисту прав і свобод. Потребують підвищеного ступеня надзвичайного захисту діти. Вразливу групу становлять внутрішньо переміщені особи.

Специфікою конституційно-правового статусу людини і громадянина в умовах воєнного стану є обмеженням прав і свобод, але виключно за умови тимчасовості такого обмеження та за наявності конституційно визначеного переліку прав і свобод, які не можуть бути обмежені.

Ключові слова: конституційно-правовий статус, права людини, Конституція, воєнний стан, обмеження прав і свобод.

Krusian A. R. Constitutional and legal status and restriction of human and civil rights and freedoms under martial law in Ukraine

The constitutional and legal status of a person and a citizen acquires peculiarities during the martial law, which was introduced on February 24, 2022 in connection with the military aggression of the Russian Federation against Ukraine and continues today.

The constitutional and legal status of a person and a citizen is a system of legal parameters enshrined in the Constitution and other normative legal acts that determine the real state of a person in society and the state at a specific stage of their socio-historical development, in specific political and legal conditions and modern realities. Structurally, this concept consists of such categorical means as: legal personality; civil status of the individual; principles of constitutional and legal status; rights, freedoms and responsibilities of man and citizen; legal guarantees as conditions for ensuring, realization and protection of human and civil rights and freedoms. During martial law, such elements of the constitutional and legal status of a person and a citizen as legal personality and civil status are relatively static (if possible, change them on certain subjective and objective grounds). Based on the theory and practice of modern Ukrainian constitutionalism under any circumstances, the principles of constitutional and legal status, enshrined in the Constitution of Ukraine (Articles 3, 21, 24, 25, 62, etc.) must remain unchanged.

The constitutional and legal status of a person and a citizen in martial law has certain features, which are manifested in the following: changing the legal basis of the status through emergency (temporary) and other regulations governing public relations directly in martial law; temporary restriction of rights and freedoms is established; the fulfillment of the constitutional duty to protect the Fatherland, independence and territorial integrity of Ukraine is actualized; means of exclusive protection of human and civil rights and freedoms are introduced; additional means of ensuring human and civil rights and freedoms are used. The specificity of the constitutional and legal status of a person and a citizen in martial law is the restriction of rights and freedoms, but provided that such a restriction is temporary and there is a constitutionally defined list of those rights and freedoms that cannot be restricted.

Key words: constitutional and legal status, human rights, Constitution, martial law, restriction of rights and freedoms.

DOI: 10.33663/2524-017X-2022-13-14